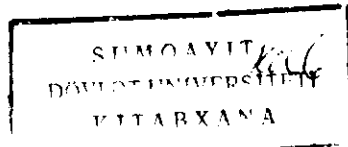

Ərəstun Mehdiyev

**Azərbaycan neft sənayesi
XIX yüzilin son rübündə**

1136
7

“Altay” nəşriyyatı
Bakı - 2000

Elmi redaktoru:

Əməkdar elm xadimi,
professor **Süleyman Əliyərli**

Rə'yçilər:

tarix elmləri doktoru,
professor **Elmira Muradəliyeva**
tarix elmləri namizədi,
dosent **Mehman Abdullayev**

Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 05.05.2000-ci il tarixli 430 sayılı əmri ilə ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti kimi tövsiyə edilmişdir.

Ə. B. Mehdiyev

Azərbaycan neft sənayesi XIX yüzilin son rübündə. Dərs vəsaiti. - Bakı: "Altay" nəşriyyatı, 2000. - 128 səh.

Kitabda XIX yüzilin son rübündə Azərbaycan neft sənayesinin təşəkkülü və inkişafı, kapital qoyuluşunun mənbələri, Qərbi kapitalının neft sənayesinə cəlb edilməsi sahəsində Rusiya hökumətinin tədbirləri, Azərbaycanın milli burjuaziyasına qarşı çarizmin ayrı-seçkilik siyasəti, Qərbi və Rusiya kapitalının, o cümlədən Azərbaycan milli kapitalının xüsusi çəkisi və neft sənayesinin inkişafında rolu məsələləri tədqiq edilir. Əsərdə, həmçinin, neft sənayesində inhisarlaşma prosesi, ilk inhisar birliklərində müxtəlif mənsəli kapitalın mövqeyi və s. məsələlər də öyrənilir.

Dərs vəsaiti tarix fakültəsinin tələbə və aspirantları, müəllimləri və eləcə də Azərbaycan tarixi ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Mündəricat

Giriş	4
I FƏSİL	
Çağdaş neft sənayesinin təşəkkülü (XIX yüzilin 70-80-ci illərin ortaları)	15
§1. Neft sənayesinə kapital qoyuluşunun mənbələri	15
§2. İltizam sisteminin ləğv edilməsindən sonra neft sənayesinin inkişafı (1872-1880-ci illərin ortaları)	26
II FƏSİL	
Azərbaycan neft sənayesinin inhisara alınması uğrunda mübarizənin başlanması	46
§1. Xarici kapitalın cəlb edilməsi məsələsi Rusiyanın hakim dairələrində	46
§2. Neft sənayesində inhisarlaşma prosesinin başlanması	57
§3. İlk neft inhisarı - "Bakı ağ neft zavodu sahiblərinin ittifaqı". Qərb kapitalı tə'sirinin güclənməsi	81
Nəticə	102
Əlavə	107
Резюме	109
Summary	113
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	116

Giriş

XX əsrin sonunda dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan öz tarixinin yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Ölkədə dərin sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər baş vermiş, dünya təcrübəsində sınaqdan keçmiş bazar iqtisadiyyatına əsaslanan demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yolunda mühüm addımlar atılmışdır. Yeni vəzifələrin həlli sahəsində mürəkkəb problemlərlə üzləşən Azərbaycan Respublikasının həyatında “neft amili” yenidən ön plana çıxmışdır.

Azərbaycanın bütün iqtisadi potensialının hərəkətə gətirilməsində iqtisadiyyatda aparıcı yer tutan neft sənayesinə mühüm rol ayrılır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dövləti qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərinə söykənən “açıq qapı” siyasəti yeridərək, özünün neft yataqlarının işlənməsində xarici kapitalın iştirakına geniş şərait yaradır. 1994-cü il sentyabrın 20-də xarici neft şirkətləri ilə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycan neft sənayesinə xarici investisiya qoyuluşuna güclü təkan verdi. Sonrakı illərdə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə xarici neft şirkətləri arasında bağlanmış müqavilələr neft sənayesinin inkişafı və Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyası üçün əlverişli imkanlar açır.

Müasir dövrdə Azərbaycan neft sənayesinə kapital qoyuluşunun bir sıra siyasi və iqtisadi cəhətlərinin aydınlaşdırılması baxımından tarixi təcrübənin öyrənilməsi mühüm elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan neft sənayesi hələ XIX yüzilin 70-ci illərindən təşəkkül etməyə başlamış, yeni texnologiya əsasında iri kapitalist (fabrik-zavod) inkişafı yolu ilə yüksəliş dövrünə qədəm qoymuşdur. Məhz həmin vaxtdan Azərbaycan nefti tədriclə qlobal siyasi və iqtisadi maraqlar dairəsinə daxil olmuş və sonrakı dövrdə bölgədə cərəyan edən proseslərin tənzimlənməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir.

XIX əsrin son rübündə Rusiya imperiyasında neft məhsullarına tələbatın artması Bakıda neft hasilatının yüksəl-

məsinə və neft e'malı sənayesinin inkişafına təkan verirdi. Azərbaycanda neft sənayesinin yüksəlişi isə öz növbəsində 1880-ci illərin əvvəllərində Rusiya iqtisadiyyatını Amerika ağ neftinin (kerosin) asılılığından azad edərək, onun inkişafına güclü təsir göstərmişdi. Rusiyada ağ neftin istehlakı artmış, zavod və fabriklərdə, dəmir yolunda ucuz neft qalıqlarının yanacaq kimi işlənməsi geniş vüsət almışdı. XIX yüzilin sonu - XX yüzilin əvvəlində dünyanın əsas neft mərkəzlərindən birinə çevrilmiş Azərbaycan neft sənayesi Rusiya imperiyası iqtisadiyyatının dünya miqyasında çox mühüm rol oynayan yeganə sahəsi idi.

XIX əsrin son rübündə Azərbaycan neft sənayesinin təşəkkülü tarixinin öyrənilməsi, bu prosesdə Avropa, Rusiya və o cümlədən Azərbaycan milli kapitalının rolunun təhlil edilməsi bütövlükdə Rusiya kapitalizminin xarakteri və xüsusiyyətləri haqqında təsəvvürləri genişləndirməklə yanaşı, həm də Azərbaycan neft sənayesinin hansı baza üzərində formalaşmış inkişaf etdiyini, digər sənaye sahələri ilə qarşılıqlı əlaqələrini və çarizmin Rusiya imperiyasının müstəmləkə ucqarlarından biri olan Azərbaycanda həyata keçirdiyi siyasətin xüsusiyyəti və sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsi ilə bağlı məsələləri işıqlandırməyə kömək edir. Eyni zamanda, bu mövzunun tədqiqi Rusiya imperiyasının iqtisadi həyatında və xarici iqtisadi əlaqələrində Azərbaycan neftinin oynadığı rolu daha dərinədən əks etdirmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Mövzu ilə əlaqədar bir sıra məsələlərin öyrənilməsi hələ o dövrün tədqiqatçıları tərəfindən başlanmışdır. Qafqaz dağ-mə'dən idarəsinin materiallarını, rəsmi statistik mə'lumatları və digər mənbələri tədqiqata cəlb edən müəlliflər problemi ümumi şəkildə nəzərdən keçirərək, neft sənayesinin tarixinə dair bə'zi məsələləri işıqlandırmışlar. Azərbaycan neft sənayesinin inkişaf dinamikasını təsvir edən həmin müəlliflər qərb sənayeçilərinin fəaliyyətinə daha çox diqqət yetirməklə yanaşı, çoxmilli geniş tərkibə malik Rusiya kapitalı nümayəndələrinin də fəaliyyətinə müəyyən aydınlıq gətirmişlər.

V.İ.Raqozin Azərbaycan neft sənayesinin tarixinə həsr olunmuş əsərində Qafqaz dağ-mə'dən idarəsinin ma-

teriallarına əsaslanaraq XIX əsrdə Azərbaycanda neft hasilatının inkişaf dinamikasını əks etdirmiş və 1872-ci ildə iltizam sisteminin ləğv edilməsini müsbət qiymətləndirmişdir.¹

Quruluşuna və konsepsiyasına görə V.Raqozinin əsərindən ciddi şəkildə fərqlənməyən V.Simonoviçin kitabında XIX yüzilin son rübündə neft sənayesinin inkişafından bəhs olunur və göstərilir ki, Nobel qardaşları bu sahədə "qısa müddət ərzində əsl inqilab etdilər".²

Mövzunun öyrənilməsinə həsr olunmuş S.İ.Qulişambarovun əsərində Azərbaycan neft sənayesinin tarixinin araşdırılması 1813-cü ildən 1888-ci ilədək olan dövrü əhatə edir.³ Neft hasilatı və e'malı sənayesinin vəziyyətini işıqlandırmaqla yanaşı, müəllif bu sahədə işləyən fəhlələrin həyat şəraitinə dair bəzi məsələlərə də toxunur.

1901-ci ildə işıq üzü görmüş kollektiv əsərin müəllifləri ümumən Qafqazda dağ-mədən sənayesinin inkişafını əks etdirmiş və neft sənayesinin tarixinə xüsusi diqqət yetirmişlər.⁴ Rəsmi sənədlər əsasında yazılmış bu əsər Gürcüstanın Rusiya tərkibinə qatılması yubileyi münasibəti ilə çap edilmiş və icmal xarakteri daşıyır.

Q.Y.Starsevin əsəri statistik materialın zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir.⁵ Müəllif əsas mənbə kimi neft sənayesinin illik xülasəsini, neft sənayeciləri qurultaylarının materiallarını, vergi idarəsinin rəsmi məlumatlarını və s. istifadə etmişdir. XIX əsrdə neft sənayesinin tarixini nəzərdən keçirmiş Q.Y.Starsev Azərbaycanda neft hasilatı, e'malı və neft məhsullarının ticarəti məsələlərini araşdırmışdır.

S. və L.Pərşkelərin 1913-cü ildə nəşr etdikləri əsəri xüsusi qeyd etmək lazımdır.⁶ Müəlliflərdən biri - L.Pərşke XIX əsrin 90-cı illərində Zaqafqaziya vilayəti aksiz vergisi idarəsinin rəisi işləmiş və neft sənayesi məsələləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Bu əsərdə Zaqafqaziya aksiz idarəsinin arxivindən və digər mənbələrdən toplanmış zəngin statistik məlumatlar və s. materiallar öz əksini tapmışdır.

V.S.Zivin əsərində neft sənayesində qərb kapitalının rolu problemi işıqlandırılır.⁷ Müəllif Rusiya imperializminin

“törəmə” mənşəyi haqqında tezisə əsaslanaraq, neft sənayesinin inkişafında qərb kapitalına aparıcı rol ayırmışdır.

Xarici kapitalın həlledici rolunu qəbul edən Rusiya kapitalizminin “törəmə” mənşəyi haqqında konsepsiya sovet tarix elmində də möhkəmlənmiş və 1960-cı illərin əvvəlinə qədər hakim mövqə tutmuşdur.⁸ P.V.Ol və L.Y.Eventovun 1920-30-cu illərdə çap olunmuş əsərlərində Rusiya neft sənayesinin tarixi həmin konsepsiya əsasında işıqlandırılmışdır.⁹

Lakin 1960-cı illərin əvvəlindən başlayaraq tarixi ədəbiyyatda belə bir fikir möhkəmlənmişdir ki, xarici kapitalın mühüm rol oynamasına baxmayaraq, o, Rusiyanın iqtisadi inkişafında həlledici amil olmamışdır. Bu dövrdən etibarən tədqiqatçılar “rus və xarici kapitalın sıx ittifaqı haqqında danışmağı üstün tuturlar”.¹⁰

B.Y.Axundovun hələ 1959-cu ildə nəşr edilmiş Azərbaycan neft sənayesində inhisarçı kapitalın rolu məsələlərinə dair əsərində “inkişafın ilk dövründə” bəhs edilən sahədə Rusiya kapitalının mühüm rol oynadığı qeyd olunur. Azərbaycan neft sənayesində imperializmin əsas əlamətlərinin təzahürü problemini tədqiq edən müəllif həmin sənaye sahəsinin meydana gəlməsini Rusiya kapitalının fəaliyyəti ilə əlaqələndirir və göstərir ki, sonralar maliyyə vəsaitinin çatışmaması qapıları xarici kapitalın üzünə geniş açmağa vadar etdi.¹¹

Azərbaycan neft sənayesində inhisarlaşma prosesinin erkən dövrünü araşdıran V.A.Nardovanın əsərləri problemin öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.¹² Müəllif çoxsaylı arxiv sənədlərini, statistik məcmuələri və dövrü mətbuatı təhlil edərək, ilk dəfə olaraq neft sənayesində Nobel və Rotsild şirkətlərinin rəhbərliyi ilə inhisarların meydana çıxması prosesini ətraflı işıqlandırmışdır. Xronoloji baxımdan 1880-1893-cü illəri əhatə edən bu əsərlərdə Azərbaycan neft sənayesinin təşəkkül tapmağa başladığı XIX əsrin 70-ci illəri tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir.

A.A.Fursenkonun XIX əsrin 90-cı illərində neft sənayesinin inhisara alınması və dünyanın neft bazarları uğ-

run-da mübarizə məsələlərinin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.¹³ Müəllif müxtəlif arxiv sənədləri və dərc olunmuş mənbələr əsasında Nobel və Rotsild ilə yanaşı H.Z.Tağıyev, A.İ.Mantəşev, “Xəzər cəmiyyəti” və s. şirkətlərin də fəal iştirak etdiyi iri neft sənayesi firmalarının rəqabətini işıqlandırmışdır.

Tarixi ədəbiyyatda mübahisə doğuran “Nobel qardaşları” şirkətinin milli mənsubiyyəti məsələsinə toxunan A.A.Fursenko onun Qərb şirkəti kimi qiymətləndirilməsi ilə razılaşmayaraq qeyd edir ki, “Nobel qardaşları” cəmiyyətinə qoyulmuş vəsaitin xeyli hissəsini xarici kapital deyil, Nobel ailəsinin Rusiyada qazandığı pul təşkil etdiyini” nəzərə alaraq, bu şirkəti “təmiz rus mənşəli olmasa da, hər halda qarışıq xarakterli” firma hesab etmək lazımdır”.¹⁴

Ə.S.Sumbatzadənin 1964-cü ildə çap olunmuş əsəri XIX əsrdə Azərbaycan sənayesinin problemlərinə həsr edilmişdir. Müəllif digər sahələrə nisbətən neft sənayesi tarixinin geniş öyrənildiyini qeyd edərək, bu sahənin inkişafını ümumi şəkildə nəzərdən keçirməklə kifayətlənmişdir. Eyni zamanda, o, göstərmişdir ki, neft sənayesi tarixinin bir sıra məsələləri, o cümlədən “müxtəlif mənşəli kapitalın xüsusi çəkisi və nisbəti məsələsi” hələ tədqiqatçılar tərəfinədən araşdırılmamışdır.¹⁵

R.M.Sadıqzadənin əsərində XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində ingilis kapitalının Azərbaycan neft sənayesinə nüfuz etməsinin ilkin şərtləri, forma və metodları işıqlandırılır, ingilis kapitalının axını ilə əlaqədar çarizmin iqtisadi siyasəti nəzərdən keçirilir.¹⁶

1960-cı illərdə nəşr olunmuş əsərlərdən V.İ.Bovikinin tədqiqat işini qeyd etmək lazımdır. Əsərin XIX əsrdə neft sənayesinin tarixinə həsr olunmuş bölməsində kapital qoyuluşunun iki əsas mənbəyi (sənaye və ticarət) qeyd edilməklə yanaşı göstərilir ki, “Rusiya neft sənayesinin təşəkkül tapdığı dövrdə kapital qoyuluşunun mənbəyi kifayət qədər öyrənilməmişdir”.¹⁷ V.İ.Bovikin öz monoqrafiyasında qarşıya qoyduğu vəzifələrə uyğun olaraq bu məsələlərin üzərində dayanmır və neft sənayesində

inhisarlaşma prosesinin özünəməxsus cəhətlərini və formalarını araşdırır.

Mövzu ilə bağlı bir sıra məsələlər M.A.Musayevin də əsərində öz əksini tapmışdır.¹⁸ Əsərdə XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəlində Bakı şəhəri ticarətinin inkişafı neft sənayesinin yüksəlişi ilə sıx əlaqədə nəzərdən keçirilir. Müəllif neft məhsullarının Bakının ümumi ticarətində aparıcı yer tutduğunu, Nobel, Rotsild, Tağıyev, Mantəşev və başqa şirkətlərin bu sahədə hakim mövqə qazanmaq uğrunda gərgin mübarizə apardıklarını göstərir.

İ.A.Dyakonovanın Nobel şirkətinin tarixinə həsr olunmuş əsəri problemin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif ilk dəfə olaraq yeni arxiv sənədlərini Nobel qardaşlarının şəxsi məktublarını elmi dövriyyəyə daxil etmiş və iri neft sənayesi şirkətinin tarixini yarandığı vaxtdan fəaliyyətinin son dövrünədək izləmişdir. Əsərdə "Nobel qardaşları" cəmiyyəti kapitalının milli xarakteri məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Müəllif qeyd edir ki, şirkət təsis edilərkən onun nizamnamə kapitalında xarici vəsait yalnız Alfred Nobelin 115 min rubl məbləğində olan payından ibarət idi.¹⁹ Buna görə də onun fikrincə, Nobel şirkəti "banilərin İsveç mənşəyinə baxmayaraq, həqiqətən də rus neft korporasiyalarından biri hesab edilə bilər".²⁰ Şirkətin "kapitalını russuzlaşdırma" üzrə A.E.Nobelin planının uğur qazanmadığını qeyd etməklə, müəllif "Nobel qardaşları" cəmiyyətinin vəsaitini rus mənşəli kapital kimi qiymətləndirir.²¹

Ləkin Lüdviq və Robert Nobel qardaşlarının kapitalını yalnız rus mənşəli hesab etmək olmaz. Çünki, bu vəsaitin Rusiyada toplanmasına baxmayaraq, onun əsasında xarici kapital dururdu. Bununla yanaşı, L.Nobel Rusiyada yaşasa da, ömrünün sonuna qədər (1888-ci il) İsveç təbəəliyindən çıxmamışdı, R.Nobel isə şirkətin yaradılmasından bir il sonra İsveçə qayıtdı. Beləliklə, Nobel qardaşlarının kapitalı özünün "Rusiya mənşəyinə" baxmayaraq, xarici ölkənin təbəələrinə məxsus idi və onun gətirdiyi gəlirin bir hissəsi müntəzəm olaraq Avropaya axırdı.

Məhz bu amilləri əsas tutaraq, Nobel qardaşları kapitalının heç olmasa qarışıq xarakteri haqqında fikir yürütmək olar. Eyni zamanda, şirkətin təsis edildiyi vaxt səhmdarlar sırasında rus təbələri P.A.Bilderlinq (930 min rubl) və M.Y.Belyaminin (25 min rubl), bir qədər sonra isə isveçli Şeqren və digər xarici sahibkarların²² olduğunu nəzərə alaraq “Nobel qardaşları” cəmiyyətini qarışıq kapitalla malik şirkətlər sırasına aid etmək lazımdır.

Azərbaycan neft sənayesi tarixinin öyrənilməsində S.S.Əliyarovun neft inhisarlarının tarixinə həsr olunmuş əsəri və M.C.İbrahimovun Rusiya çarizminin və iri kompaniyaların “iqtisadi siyasətinin Azərbaycan neft sənayesinin inkişafına” təsirini işıqlandıran monoqrafiyası böyük maraq doğurur.²³ Bu əsərlərin xronoloji çərçivəsi sonrakı tarixi dövrü - XX əsrin başlanğıcını əhatə etsə də, bütövlükdə problemin bir sıra nəzəri məsələlərinin araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

M.İsmayılov ilə M.İbrahimovun 1991-ci ildə çap etdirdikləri monoqrafiyada Azərbaycan neft sənayesinin XIX əsrdən 1917-ci ilə qədər keçdiyi tarixi yol tədqiq edilir.²⁴ Müəlliflər iltizam sisteminin mahiyyətinə, onun ləğv edilməsindən sonra neft sənayesində baş verən köklü dəyişikliklərə, kapital probleminə, inhisarların yaranması və s. məsələlərə xüsusi diqqət yetirirlər.

Həmin müəlliflərin 1994-cü ildə birgə nəşr etdirdikləri digər əsərdə isə görkəmli Azərbaycan sahibkarı H.Z.Tağiyevin həyatı və çoxşaxəli fəaliyyəti işıqlandırılmışdır.²⁵ Əsərdə müxtəlif mənbələr əsasında H.Z.Tağiyevin neft sənayesində məqsədyönlü fəaliyyəti təhlil edilir, iqtisadiyyatın digər sahələrində, maarif və mədəniyyətin inkişafında silinməz xidmətləri nəzərdən keçirilir.

Rusiya imperiyası iqtisadiyyatının, o cümlədən Azərbaycan neft sənayesi tarixinin öyrənilməsi qərb tədqiqatçılarının da diqqət mərkəzində durur. Bu sahədə amerikalı tədqiqatçılar C.Makkey və R.Tolfun əsərlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

C.Makkeyin “Mənfəət pionerləri. Xarici sahibkarlıq və rus sənayeləşməsi. 1885-1913” adlı əsərində qərb sahibkar-

larının Rusiya sənayesində iştirak formaları, xarici kapitalın Rusiyanın iqtisadi inkişafına təsiri, çar hökumətinin iqtisadi siyasəti, qərb ölkələri ilə Rusiya arasında qarşılıqlı əlaqələrin xarakteri və s. məsələlər araşdırılır.

Avropa kapitalının Rusiya iqtisadiyyatına böyük təsir göstərdiyini qeyd edən müəllif xarici kapital üzərində nəzarətin təmin edilməsində və onun fəaliyyəti üçün zəruri şəraitin yaradılmasında ölkənin siyasi müstəqilliyinin həlledici amil olduğunu vurğulayır.²⁶ Eyni zamanda, o, Rusiyanın bir sıra mühüm sənaye sahələrində qabaqcıl texnologiyanın tətbiq edilməsini yalnız qərb kapitalının fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirir. Beləliklə, C.Makkey Rusiya iqtisadiyyatının inkişafında xarici kapitalın həlledici rol oynaması haqqında tezisi əsaslandıraraq qeyd edir ki, "XIX əsrin sonunda inadkar xarici sahibkarlar iqtisadiyyatın sür'ətli inkişafına dair rus dövlətinin ümidlərini həyata keçirdilər".²⁷

1984-cü ildə C.Makkeyin Cənubi Qafqaz neft kəmərinin çəkilişi məsələlərinə həsr olunmuş məqaləsi nəşr edilmişdir. Məqalədə dövlətin neft sənayesinə müdaxiləsi problemi öyrənilir. Müəllif qeyd edir ki, neft sənayesində "dövlət müdaxiləsinin aydın təzahürləri" özünü yalnız 1883-cü ildən sonra, Cənubi Qafqaz dəmir yolunun işə salınması ilə əlaqədar xarici daşımalarda əhəmiyyətini artıran nəticəsində göstərir. Lakin dövlətin bu sahədə fəaliyyəti ardıcıl olmayıb, ehtiyatlı addımların atılması ilə səciyyələnirdi. Bunun səbəbi, müəllifin fikrincə, maliyyə çətinlikləri, bürokratik qrupların mübarizəsi və hökumət dairələrinə müəyyən təzyiqlər göstərən neft sənayəçiləri arasındakı çəkişmələrlə bağlı idi.

C.Makkey tədqiqatına yekun vuraraq göstərir ki, bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, neft məhsullarının xaricə daşınması üzərində dövlət inhisarı bərqərar olmuşdu.²⁸

Digər amerikalı tarixçi R.Tolf "Rusiya Rokfellerləri. Nobel ailəsi və Rusiya neft sənayesi haqqında saqa" adlı əsərində ABŞ, Fransa, İsveç, SSRİ və başqa Avropa ölkələrinin zəngin arxiv materialları əsasında "Nobel qardaşları" şirkətinin yaranması və inkişafı tarixini dolğun

səkildə işıqlandırmışdır. Müəllif Nobel şirkətinin yüksəlişini, Rotsild və amerikalılarla mübarizəsini təsvir edərək yazır ki, "...Bakının iki yüz neft baronlarından yalnız on nəfəri həqiqi idi: Nobel, bir nəfər erməni və səkkiz nəfər azərbaycanlı. Amma Nobel həm də kral, hakim qüvvə idi..."²⁹ R.Tolf öz əsərində H.Z.Tağıyev, A.Mantəşev və başqa iri neft sənayeçilərindən də bəhs edir. O, eyni zamanda, H.Z.Tağıyevin maarif və mədəniyyət sahəsindəki xeyriyyəçilik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir.

Bununla yanaşı, müəllifin bəzi müddəaları obyektiv reallığı əks etdirmir. Belə ki, L.Nobelin 1876-cı ildə Bakıya gəlişi müəllif tərəfindən "inqilabın, Rusiya neft sənayesinin həqiqi inkişafının başlanğıcı" kimi qiymətləndirilir.³⁰ Eyni zamanda, Nobelin fəaliyyətinin çiçəklənmə dövrü kitabda 1876-cı ilə aid edilir. Lakin məlumdur ki, "Nobel qardaşları" şirkəti 1879-cu ildə təsis edilmiş və yalnız 1880-ci illərin əvvəlində öz fəaliyyətini genişləndirmişdir.

Beləliklə, neft sənayesi tarixinin elmi ədəbiyyatda geniş surətdə öyrənilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan neft sənayesinin inkişafında Rusiya kapitalının, o cümlədən Azərbaycan milli kapitalının rolu və Qərb kapitalı ilə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi xüsusi tədqiqat obyektinə olmamışdır. XIX əsrin 70-ci-80-ci illərin əvvəli - Azərbaycanda iri kapitalist neft sənayesinin meydana gəldiyi ilk on illik dövr, demək olar ki, tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmışdır. Azərbaycan neft sənayesinin təşəkkül tapdığı dövrdə kapital qoyuluşunun mənbələri, onun müxtəlif sahələrdə (neft hasilatı, e`malı, ticarət) yerləşməsi və təşkilatlanma formaları, müxtəlif milli mənşəli kapitalın xüsusi çəkisi və qarşılıqlı fəaliyyəti, Qərb kapitalının cəlb edilməsi sahəsində Rusiya hökumətinin siyasəti, çarizmin Azərbaycanın milli kapitalına münasibəti və s. məsələlər tarixi ədəbiyyatda öyrənilməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabda "Rusiya kapitalı" termini ilə milli mənsubiyətindən asılı olmayaraq, öz

mənşəyi e'tibarilə Rusiya imperiyası məkanında formalaşmış və dövlətin bütün təbəələrinə, o cümlədən azərbaycanlı sahibkarlara məxsus kapital nəzərdə tutulur.

Problemin tədqiqi geniş mənbəşünaslıq bazasına söykənir. Mənbələrin xeyli hissəsi müxtəlif illərdə nəşr edilmişdir. Arxiv sənədlərinin müəyyən hissəsi 1959-cu ildə işıq üzü görmüş məcmuəyə daxil olmuşdur.³¹ Bu kitabda Rusiya Federasiyası Sankt-Peterburq Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində saxlanılan və XIX əsrin 90-cı illərində iri neft şirkətlərinin neft sənayesini inhisara almaq uğrunda apardıqları gərgin mübarizəni əks etdirən bir sıra mühüm sənədlər toplanmışdır.

1961-ci ildə özünün zəngin məzmununa görə fərqlənən yeni arxiv sənədləri toplusu çapdan çıxmışdır.³² Əsasən Leningrad (Sankt-Peterburq) və Bakı şəhərlərinin mərkəzi arxivlərindən toplanan sənədlər inhisar birliklərinin yaranması prosesini, neft sənayesinin ümumi vəziyyətini, çarizmin iqtisadi siyasətini, xarici kapitalın axınını və s. məsələləri işıqlandırır. Səhmdar cəmiyyətlərindən fərqli olaraq XIX əsrin son rübündə Azərbaycan neft sənayesi üçün səciyyəvi olan fərdi müəssisələrin və ticarət evlərinin arxiv fondları, demək olar ki, qalmamışdır. Buna görə də həmin müəssisələrin fəaliyyəti haqqında müəyyən məlumat əldə etməyə imkan verən sənədlərin də toplanması bu toplu mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bununla yanaşı, nəşr olunmuş mənbələr sırasında 1875-ci ildən başlayaraq neft şirkətlərinin istehsal fəaliyyətini əks etdirən statistik məcmuələri də qeyd etmək lazımdır.³³ Bu məlumatlar neft hasilatı və e'malının inkişaf dinamikasını həm ölkə, həm də ayrı-ayrı şirkətlər üzrə izləməyə imkan verir.

Eyni zamanda, elmi dövriyyəyə daxil edilmiş yeni arxiv sənədləri nəşr olunmuş mənbələrin məlumatını xeyli dərəcədə tamamlamağa və problemin bir sıra məsələlərini daha dolğun işıqlandırmaya imkan verir. Bu baxımdan Sankt-Peterburqdakı Rusiya Federasiyası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi (RF MDTA) və Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinin (AR MDTA)

lələrini daha dolğun işıqlandırmaya imkan verir. Bu baxımdan Sankt-Peterburqdakı Rusiya Federasiyası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi (RF MDTA) və Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinin (AR MDTA) fondlarında saxlanılan sənədlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

RF MDTA-da toplanmış bir sıra dövlət idarələrinin, o cümlədən Ticarət və Sənaye Nazirliyi (f.23), Mədən Departamenti (f.37), Dövlət Bankı (f.587) və s. fondlarında neft şirkətlərinin fəaliyyətini, hökumətin bu sahədəki siyasətini, kapital qoyuluşunun mənbələrini və başqa məsələləri ətraflı öyrənməyə kömək edən müxtəlif xarakterli sənədlər saxlanılır.

AR MDTA-nın fondlarının (Qafqaz Mədən idarəsi - f.92, Dövlət Bankının Bakı şöbəsi - f.229, "Nobel qardaşları" cəmiyyətinin Bakı şöbəsi - f.798 və s.) materialları neftli torpaq sahələrinin satılması, səhmdar cəmiyyətlərin və ticarət evlərinin meydana gəlməsi və fəaliyyəti, neft sənayesinin ümumi vəziyyəti və s. məsələlər haqqında geniş məlumat verir.

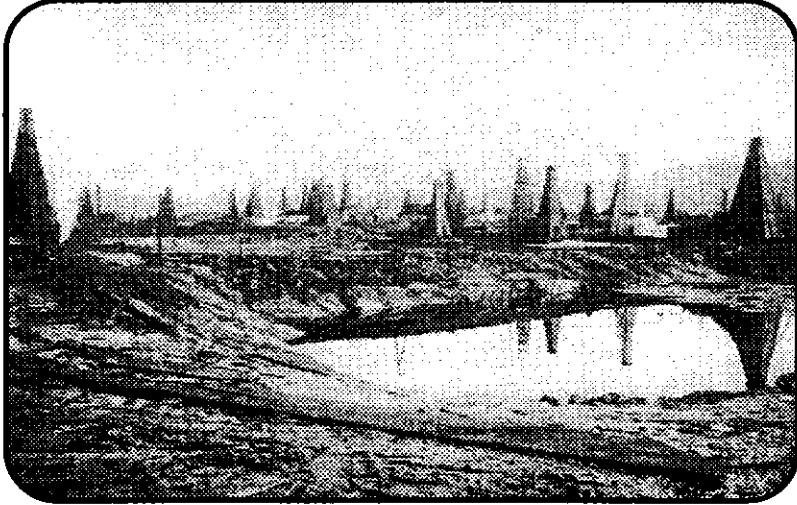
Bakı arxivində aşkar edilmiş H.Z.Tağıyevin və M.Nağıyevin xidmət siyahıları, "Yeddi şirkət ittifaqı"nın yaradılması haqqında müqavilənin surəti bəzi məsələləri daha dərindən təhlil etməyə imkan yaradır.

Qeyd olunan mənbələrlə yanaşı XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində nəşr edilən dövrü mətbuat - "Kaspi", "Baku", "Neftyanoe delo", "Əkinçi" qəzetləri, "Qorniy jurnal", "Vestnik finansov, promışlennosti i torqovli" jurnallarının materialları da problemin işıqlandırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əsərin xronoloji çərçivəsi XIX yuzilin son rübünü, yəni Azərbaycan neft sənayesinin iri kapitalist inkişaf yoluna (fabrik-zavod mərhələsinə) qədəm qoyduğu vaxtdan (1872-ci il) Rusiya imperiyasının iqtisadiyyatında dərin keyfiyyət dəyişiklikləri ilə müşayiət olunan ümumi iqtisadi böhranın başladığı 1900-cü ilə qədər olan dövrü əhatə edir.

I FƏSİL

ÇAĞDAŞ NEFT SƏNAYESİNİN TƏŞƏKKÜLÜ (XIX əsrin 70-80-ci illərin ortaları)

§1. Neft sənayesinə kapital qoyuluşunun mənbələri

XIX əsrin 60-cı illərində təhkimçilik hüququnun ləğvi və digər burjua islahatlarının həyata keçirilməsi Rusiya tarixində yüksək sosial-iqtisadi inkişaf sür'əti ilə səciyələnən yeni dövrün başlanğıcını qoydu. Ölkənin iqtisadi həyatında köklü dəyişikliklər baş verdi, kapitalist münasibətləri hakim mövqə tutdu. İslahatdan sonrakı dövrdə Rusiyada maşınqayırma, kömür, neftçixarma və s. yeni sənaye sahələri meydana gəldi. Dəmir yolu və çay nəqliyyatının inkişafı sənayenin yüksəlişinə müsbət təsir

məsinə, daxili və xarici ticarətin inkişafına əlverişli şərait yaradırdı.

Sənayenin və nəqliyyatın kömürə, neft və neft məhsullarına, metala olan tələbatı, öz növbəsində, yeni sənaye rayonlarının, o cümlədən Bakı neft rayonunun ümumrusiya və dünya bazarına cəlb olunmasını şərtləndirirdi.

1860-cı ildə əsasən sənaye və ticarət müəssisələrinin kreditlə təmin olunması sahəsində üstün hüquqlar almış Dövlət Bankının təsis edilməsi və yeni maliyyə sisteminin yaradılması ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Sağlam rəqabətə maneçilik törədən iltizam sistemi tədricən ləğv edilirdi. 1863-cü il yanvarın 1-dən etibarən şərab iltizamını ləğv edərək, aksiz sisteminin tətbiqini nəzərdə tutan 1860-cı il qanunu bu istiqamətdə atılmış ilk addım oldu.

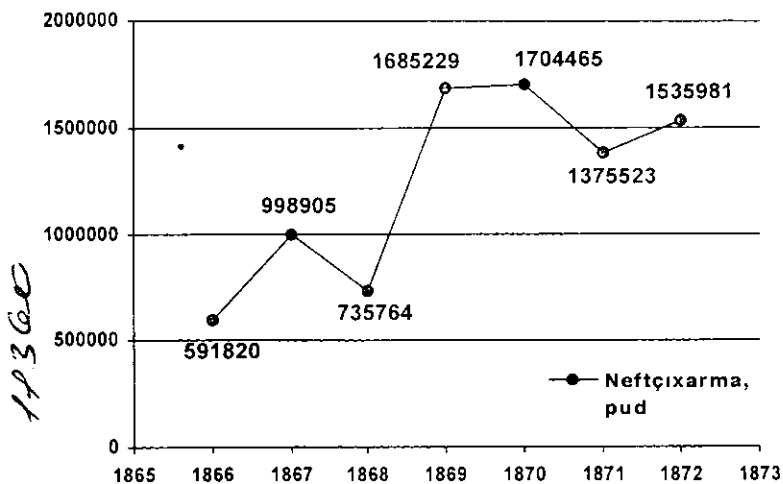
Həyata keçirilən bu tədbirlər tezliklə Azərbaycan neft sənayesini də əhatə etdi. 1864-cü ildə neft mə'dənlərində quyulara təhkim edilmiş Balaxanı kəndlilərinin icbari əməyinin ləğv edilməsi bu sahədə iltizam sisteminin aradan qaldırılması və kapitalist sənayesinin inkişafı üçün yol açdı. Lakin hələlik mövcud olan iltizam sistemi neft sənayesinin inkişafını ləngidir və Rusiya imperiyasının özünün neft məhsullarına olan tələbatının ödənilməsinə mane olurdu.

Azərbaycanda neftin qədim zamanlardan çıxarılmasına baxmayaraq, neft sənayesinin tərəqqisi üçün geniş perspektivlər açan iri kapitalist (fabrik-zavod) inkişaf yolunun başlanğıcı 1872-ci ildə iltizam sisteminin ləğv edilməsi ilə bağlıdır. Azərbaycanın neft yataqları Rusiya işğalının ilk illərindən başlayaraq, daha doğrusu hələ işğal başa çatmamış (1807-ci ildən!) çar hökuməti tərəfindən müxtəlif şəxslərə 4 il müddətinə müqavilə (iltizam) əsasında icarəyə verilmirdi.² Neft çıxarılması və satışına inhisarçı hüquqları qazanan iltizamçılar çar xəzinəsinə illik iltizam haqqı ödəməli idilər. Çarizmin həyata keçirdiyi milli-müstəmləkəçilik siyasəti burada da özünü göstərirdi. Qafqaz siyasətində həmişə ermənilərə arxalanan Rusiya,

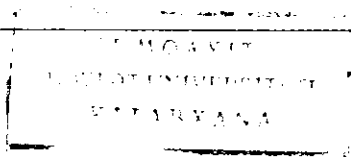

Azərbaycan iqtisadiyyatının gəlirli sahələrindən olan neft quyularını da, bir qayda olaraq, onlara (Tarumov, Ter-Qukasov, Mirzoyev və b.) icarəyə verirdi. Təsadüfi deyil ki, iltizam sisteminin mövcud olduğu son on ildə (1863-1872) Bakı neft quyularının iltizamçısı ancaq Mirzoyev olmuşdur.³

İltizamın qısa müddəti (4 il) neft mədənlərinin kəskin ehtiyac duyduğu əlavə kapital qoyuluşuna və texniki yeniliklərin tətbiqinə stimül yaratmırdı. İltizam sisteminin mövcud olduğu son illərdə neftçixarma sənayesinin vəziyyətini aşağıdakı cədvəl əks etdirir:⁴

Cədvəldən görüldüyü kimi, hasilatın səviyyəsi 1870-ci ildə ən yüksək nöqtəyə çataraq, sonrakı iki ildə aşağı düşmüşdür. Neft e'malı sənayesində də eynilə aşağı səviyyə müşahidə edilirdi. 50-ci illərin sonu - 60-cı illərin əvvəlindən e'tibarən bir-birinin ardınca V.Kokorevin, C.Məlikovun və başqalarının zavodları fəaliyyətə başlamışdır. Lakin iltizamçılardan asılılıq onlara öz fəaliyyətlərini geniş şəkildə təşkil etməyə imkan vermirdi və 1872-ci ildə Bakı zavodlarında cəmi 500 min pud ağ neft istehsal olunmuşdu.⁵

Azərbaycanda ağ neft istehsalının ilk pionerlərindən biri Cavad Məlikov idi. O, heç bir təhsil almasa da neft işini yaxşı bilirdi. Şəxsi mənafeyi haqqında düşünmədən özünün ideyalarını həyata keçirməyə sə'y göstərməsi onu fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri idi. Mineral sürtkü yağının ixtiracısı V.İ.Raqozin öz əsərində C.Məlikov haqqında yazmışdır: "Biz texniki istehsalın inkişafında tez-tez belə qəribə insanlarla üzləşirik ki, onlar istehsala təkan verir, onu irəli aparır, amma özləri yoxsulluqda və namə'lumluqda qalır, həmin insanlara gülən və inanmayan kütlə isə onların zəhməti ilə yaradılmış var-dövlətə sahib olur. C.Məlikovun da taleyi belə oldu".⁶ O, İ.M.Mirzoyevin sifarişi ilə ağ neft zavodu tikdi, lakin sonra yenə də ıssız qalaraq, "yoxsulluqda və namə'lumluqda" vəfat etdi.

Neft sənayesinin problemləri ilə yaxından məşğul olan D.İ.Mendeleev onun geriyə qalma səbəblərini göstərərək 1867-ci ildə yazırdı ki, neft yataqlarının istismarı forması bu sahənin inkişafına mane olur. Çünki, iltizamçılar onlara verilmiş qısa müddət ərzində axtarış və kəşfiyyat işlərinin aparılmasına və işlərin geniş şəkildə təşkilinə kapital sərf etməyə ehtiyat edirlər. Onun fikrincə, bu onunla bağlı idi ki, bütün xərcləri ödəyə biləcək məhsuldar quyunun qazılması "iltizamın başa çatdığı vaxta təsadüf edə bilər... Buna görə də neft üzərində iltizamı ləğv edərək, bütün neftli sahələri şəxsi əllərə vermək, yə'ni satmaq, özü də inhisara yol verməmək və rəqabət yaratmaq məqsədilə xırda hissələrlə satmaq lazımdır... Qafqazda neft işinin nəinki Pensilvaniyadakı, ola bilər ki, hətta geniş miqyasda inkişaf edə bilməsini təsdiq etmək üçün çox əsas var".⁷

Göstərilən sə'ylər nəticəsində hökumət öz diqqətini neft sənayesinin vəziyyətinə yönəltdi. 1867-ci ildə neft mə'dənlərinin vəziyyətini öyrənmək üçün Tiflisdə yaradılmış komissiya belə qərara gəldi ki, "iltizam sistemi neft sənayesini iltizamçının şəxsi gəlirlərini tə'min etmək üçün ona verilmiş imtiyazlar nəticəsində başqa heç kimin təşəbbüskarlığının, sərbəst rəqabətin nüfuz edə bilmədiyini qapalı dairəyə salır".⁸

Nəhayət, rus hökuməti iltizam sistemini ləğv etməyi qərara aldı.

1 fevral 1872-ci il Əsasnaməsi köhnə sistemi ləğv edərək, neft sənayesinə kapital axınına və onun sür'ətli inkişafına imkan yaradırdı. Qanuna görə, "ayrı-ayrı şəxslərin və cəmiyyətlərin tam mülkiyyətini təşkil edən, eləcə də onların istifadəsində və ya possession zavodlara bitisik olan torpaqlarda neft axtarışı və hasilatı hüququ sahiblərə verilir; digər şəxslərə isə yalnız sahiblərlə könüllü müqavilə əsasında...

Azad dövlət torpaqlarında isə neft axtarışı və hasilatına vətəndaşlıq hüquqlarından istifadə edən bütün şəxslərə, həm rus təbəələrinə, həm də xaricilərə icazə verilir".⁹

Əsasnaməni tamamlayan 17 fevral 1872-ci il qanununa görə isə bütün "aşkar neftli" dövlət torpaqları yalnız hərrac vasitəsilə icarəyə verilməli idi.¹⁰

Bu qanunların həyata keçirilməsi ilə neft mə'dənlərində qısa müddət ərzində dərin dəyişikliklər baş verdi, manufakturadan maşın sənayesinə keçid başa çatdı.¹¹

1872-ci ilin dekabr ayında keçirilən neftli sahələrin ilk hərracı güclü rəqabət olduğunu göstərdi. Qiymətlərin kəskin şəkildə qalxması nəticəsində car xəzinəsi hərracdan əvvəlcədən müəyyən edilmiş 552.221 rubl əvəzinə 2.980.307 rubl əldə etdi.¹²

İlk hərracda Azərbaycan da daxil olmaqla Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqaz, həmçinin bir sıra mərkəzi quberniyalarının nümayəndələri iştirak etdilər. Eyni hüquqlar almalarına, baxmayaraq, xarici kapitalistlər perspektivi haqqında o zaman hələ heç bir tə'minat olmayan Azərbaycanın neft sənayesinə kapital qoymağa cəsarət etmirdilər. Təsadüfi deyil ki, 1878-ci ildə Bakıya gəlmiş "moskvalı milyonçu S.M.Sibayev yalnız kiçik ölçülü sulfat turşusu zavodu tikməyə risk etdi".¹³

Vəziyyətin belə şəkil almasına həm də akademik Abixin 60-cı illərdə apardığı tədqiqatların nəticəsi tə'sir göstərmişdi. Abixin tədqiqatlarına görə, neft məhdud ərazidə, yalnız Balaxanı kəndi ətrafında mövcud idi və

Abşeron şəraitində buruq üsulu ilə qazma məqsədəuyğun deyildi.

Hərrac üçün hər birinin ölçüsü 10 des. olan 48 qrup müəyyən edilmişdi. Bir sıra şəxslər 5 və 16 №-li qruplara iddia irəli sürdüklərinə görə, onlar hərracdan çıxarılmışdı. 42-48 №-li qruplar isə Tiflis quberniyasında yerləşirdi.¹⁴ Bakı quberniyasında hərracın nəticələrini 1№-li cədvəl əks etdirir. (Əlavə)

Azərbaycanda milli burjuaziyanın formalaşmasına yol vermək istəməyən və Bakının neft yataqlarını tamamilə öz inhisarına keçirməyə çalışan rus kapitalı yerli-azərbaycanlı sahibkarları müxtəlif yollarla sıxışdırır, neft sənayesinə yaxın buraxmamağa çalışırdı. Rus kapitalı bu məsələdə erməni sahibkarları ilə əlbir hərəkət edirdi. Məhz bunun nəticəsidir ki, 1872-ci ildə hərrac yolu ilə icarəyə verilən ilk neftli torpaqlar əsasən rus və erməni kapitalistlərinin əlində cəmlənmişdi. Neft e'malı zavodunun sahibləri V.A.Kokorev, P.İ.Qubonin və keçmiş iltizamçı İ.M.Mirzoyev daha çox torpaq sahəsi ələ keçirmişdilər. İlk hərracın yekunlarına görə azərbaycanlı sahibkarlardan yalnız iki nəfər - H.Z.Tağıyev və A.Səlimxanov icarədarlar sırasına daxil olmuşdular. Onlar ayrılıqda hərəsi ancaq bir neftli torpaq sahəsi icarəyə götürə bilməmişdilər. Bununla yanaşı, H.Z.Tağıyevin də tə'sisçilərindən biri olduğu "Şəriklər" cəmiyyəti daha iki torpaq sahəsi əldə etmişdi.¹⁵

Neftli torpaqların hərrac yolu ilə icarəyə verilməsi dövlətə 3 mln. rubla yaxın qazanc gətirdi. İllik büdcəsi 700 mln. rubl olan Rusiya dövləti üçün bu gəlir ciddi maliyyə mənbəyi sayıla bilməzdi. Ancaq yenicə inkişaf yoluna qədəm qoyan neft sənayesində kapitala böyük ehtiyac olduğu üçün onun hərrac vasitəsilə xəzinəyə cəlb edilməsi ilk addımlarını atan neft sənayesinin möhkəm bünövrə üzərində qurulmasına ağır zərbə vurdu. Təsadüfi deyil ki, 1875-ci ildə Bakıda baş vermiş neft böhranının əsas səbəblərindən birini mütəxəssislər məhz neftli torpaq sahələrinin hərracla icarəyə verilməsi nəticəsində təşəkkül tapmaqda olan kapitalist neft sənayesinin zəruri sərmayə-

dən məhrum edilməsində görürdülər.¹⁶ Məhz kifayət qədər sərbəst kapitalın olmaması neft sənayecilərinin, xüsusilə azərbaycanlı sahibkarların yaratdığı şirkətlərin işinin səmərəli şəkildə təşkil edilməsinə mane olurdu. İlk hərracda daha çox neftli torpaq sahələrini icarəyə götürmüş İ.M.Mirzoyev, V.A.Kokorev və P.İ.Qubonin təxminən 2.6 mln. rubl sərf etmişdilər ki, bu da xəzinənin hərracda əldə etdiyi qazancın 85,4 faizi demək idi.¹⁷ Belə ki, xəzinəyə daxil olmuş 2.980 min rubldan 1.222 min rubl İ.M.Mirzoyevin, 1.323 min rubl V.A.Kokorev və P.A.Quboninin payına düşürdü.

Beləliklə, əsas maliyyə vəsaitlərini hərracda torpaq sahələrinin icarəyə götürülməsinə yönəlmis Rusiya burjuaziyası (o cümlədən azərbaycanlı sahibkarlar) öz şirkətlərinin fəaliyyətini sistemli şəkildə təşkil etmək üçün əlavə kapital qoyuluşu imkanlarına malik olmadıqlarına görə sonrakı dövrdə Azərbaycan neft sənayesində aparıcı mövqə tuta bilmədilər. Amma hərracda iştirak etməmiş bir sıra sahibkarlar, o cümlədən Nobel qardaşları bir neçə ildən sonra illik icarə haqqı ödəməklə çox ucuz qiymətə (1 desyatin torpaq üçün 10 rubl) neftli torpaq sahələri ələ keçirib, bütün səylərini texnika, anbar və nəqliyyat vasitələrinin əldə edilməsinə, işin əsaslı surətdə təkmilləşdirilməsinə yönəltdilər.¹⁸

1 fevral 1872-ci il Əsasnaməsinə görə kəndlilər öz icma torpaqlarında neft çıxarmaq və ya onları həmin məqsədlə başqa şəxslərə icarəyə vermək hüququ alırdılar. M.Y.Qeferin fikrincə, bu qanun Abşeronda həyata keçirilmədiyi üçün kəndlilər öz hüquqlarından istifadə edə bilmədilər.¹⁹ V.A.Nardovanın tədqiqatı göstərdi ki, bu fikir həqiqətə tam uyğun deyil. Belə ki, arxiv sənədlərinin öyrənilməsi 1870-ci illərdə - 1880-ci illərin əvvəllərində kəndlilərin və neft sənayecilərinin neftli sahələrin icarəyə verilməsi hüququndan istifadə etdiklərini təsdiq edir.²⁰ Bununla yanaşı, dövrü mətbuatın materialları kəndlilərin nəinki öz torpaqlarını icarəyə vermələri, həm də bilavasitə öz pay torpaqlarında neft çıxarılması ilə məşğul olmaları

haqqında fikir söyləməyə imkan verir. "Kaspi" qəzetinin mə'lumatına görə, Bakı qubernatoru general-leytenant D.S.Staroselski 1872-ci il Əsasnaməsinin dərc edilməsindən bir qədər sonra Abşeronun bütün kəndlərinə bu qanunun kəndlilərə verdiyi hüquqları izah edən xüsusi məktublar göndərmişdi. Lakin məktubda şərh edilən müddəalar kəndlilər tərəfindən geniş şəkildə tətbiq olunmadı. Çünki, qazma işi ilə tanış olmayan kəndlilər, həm də öz torpaq sahələrinin neftlə zənginliyi haqqında mə'lumata və neft hasilatı üçün zəruri kapitalla malik deyildilər. Buna görə də onlar əsasən əl üsulu ilə qazılan quyularla kifayətlənməli oldular.

Kəndlilərin bu qanundan məhdud və ləng surətdə istifadə etmələri həm də akademik Abixin neftin yalnız Balaxanı kəndində, köhnə xan quyuları ətrafında toplanması haqqında fikirlərinin tə'siri ilə formalaşmış baxışlarla bağlı idi. Buna görə də yalnız Balaxanı kəndliləri onlara verilmiş hüquqlardan istifadə edərək, əl üsulu ilə quyular qazmağa başladılar. Qazılmış 26 quyudan hər gün 622 pud neft çıxarılırdı və o vaxt mövcud olan yüksək qiymətlərə görə bu, yaxşı gəlir gətirirdi.²¹ Lakin Qafqaz canişininə gələn şikayətlərdə göstərilirdi ki, kəndlilər quyuları öz icma torpaqlarında deyil, neft çıxarılmasına dövlətdən başqa heç kimin hüququ olmadığı "qoruq sahəsi" adlanan yerdə qazırlar. Bakı qubernatoru canişinin sorğusuna göndərdiyi cavabda öz səhvini e'tiraf etməklə yanaşı, "hakimiyyətin nüfuzunu qorumaq məqsədilə" kəndlilərə qazılmış quyulardan 1874-cü il yanvarın 1-dək neft çıxarmağa icazə verilməsini xahiş etdi. Canişin qubernatorun xahişinə razılıq verdi.²²

Beləliklə, kəndlilərin neft hasilatı ilə məşğul olmaq imkanları xeyli məhdudlaşdı. Digər tərəfdən, kəndlilər üçün əlçatmaz olan bahalı və təkmil texnikanı mənimsəməklə sür'ətlə inkişaf edən neft sənayesi ilə yanaşı, əl üsuluna əsaslanan quyular tədricən rəqabətə davam gətirməyərək öz əhəmiyyətini itirirdi. Bununla da kəndli sahibkarlığı inkişaf imkanlarından tamamilə məhrum olaraq, öz beşiyində məhv oldu.

Vaxt keçdikcə “qoruq sahəsi”ndən kənardakı torpaqlarda da neft çıxarmağın mümkün olduğu aydınlaşırdı. Dövlət mə'muru P.Zaporojçenko qubernator D.Staroselskinin məktubundan istifadə edərək, 1876-cı ildə Sıx kəndi icması ilə müqavilə əsasında 10 des. torpaq icarəyə götürdü. Bunun ardınca ştabs-kapitan K.Zubalov, Bakı şəhər başcısı, kollej müsaviri S.Cakeli və başqaları da torpaq sahələri icarə etdilər.²³ Müqavilənin şərtinə görə, 24 il müddətinə icarəyə götürülmüş torpaqların illik icarə haqqı hər desyatın üçün 10 rubl idi.

Bütün torpaqların sərhədlərinin qeydiyyatı sona çatdıqdan, kəndli pay torpaqlarının planı tərtib edildikdən və neftli sahələr müəyyənləşdikdən sonra kəndlilərin neft çıxarmaq hüququ 1880-ci il 3 dekabr tarixli sərəncamla təsdiq olundu.²⁴ Qafqaz canişini kəndlilərin neft hasilatı ilə məşğul olmasına şərait yaratmaq məqsədilə neftli torpaqların müəyyən hissəsini kəndli pay sahələrinin tərkibində saxladı.

Bununla da kənd icmalarında torpaqların neft hasilatı üçün icarəyə verilməsinin yeni mərhələsi başlandı. O zamanlı Bakı qubernatoru V.M.Pozen bu işin həyata keçirilməsinə böyük sə'y göstərirdi. Yalnız Balaxanı kəndində torpaqların icarəyə verilməsinə dair 16 müqavilə imzalanmışdı. Lakin əvvəlki dövrdən fərqli olaraq, indi torpaqlar fərdi şəxslərlə torpaq sahəsinin sahibi olan kəndlinin şərikliyi prinsipi əsasında icarəyə verilirdi.²⁵ İşlərini sərbəst şəkildə təşkil etmək üçün zəruri kapitalla malik olmayan kəndlilər öz torpaqlarını kənd icmasına icarə haqqı ödəməyə və torpaqdan onun sahibi ilə birlikdə payçı hüququ əsasında istifadə etməyə razı olan şəxslərə təklif edirdilər. Beləliklə, müqavilə kənd icması ilə icarəçi və kəndli arasında imzalanırdı. Bu işə kəndlilərin mənafeyini əks etdirir və onlara əldə olan gəlirdən pay almaq hüququ verirdi.

Lakin neftli torpaqların qiymətinin tezliklə aşağı düşməsi bir sıra neftli sahələrin nüfuzlu sahiblərinin narazılığına səbəb oldu. Digər tərəfdən, dövlət gəlirlərinin mənbəyini təşkil edən neftli torpaq ehtiyatının azalması höku-

məti neftli sahələrin satılmasını məhdudlaşdıran bə'zi tədbirlər həyata keçirməyə sövq etdi. 1884-cü ildə Abşeronda xəzinə torpaqlarının fərdi şəxslərə verilməsi dayanandırıldı. 1890-cı ilin fevral ayında isə Abşeronun dövlət kəndlilərinin öz torpaqlarından köçürülməsi haqqında qanun qəbul edildi. Bu qanun 1892-ci ildə qəbul olunmuş " Neft mə'dəni haqqında yeni qaydalara" daxil edildi. Həmin qaydalar isə öz növbəsində, dövlət kəndlilərinə xəzinə-icma torpaqlarında neft çıxarılmasını ümumiyyətlə qadağan etdi.²⁶ Beləliklə, kəndlilərin neft sənayesində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanları, demək olar ki, tamamilə aradan qaldırıldı.

Nəhayət, neftli torpaq sahələrinə malik olan şəxslərin daha bir qrupu xüsusi xidmətlərinə görə əlahəzrət bəxşisi formasında pay almış yüksək səviyyəli dövlət və hərbi mə'murlardan ibarət idi. Bu qrupu əsasən ali cəsarətli və əsilzadələri və hərbcilər - keçmiş Qafqaz canişini knyaz A.İ. Baryatinski, Bakı qubernatorları D.S. Staroselski və V.M. Pozen, general-adyutant D.A. Cavçavadze və b. təşkil edirdilər.²⁷ Həmin şəxslərdən yalnız bə'ziləri və ancaq ilk dövrlərdə öz işlərini təşkil edərək neft hasilatı ilə məşğul oldular. Ümumiyyətlə isə bu qəbildən olan bütün torpaqlar başqa neft sənayecilərinə icarəyə verilirdi. Belə ki, D.S. Staroselskinin sahələri bir neçə ildən sonra "Xəzər cəmiyyəti"nə, D.A. Cavçavadze, Voronsov-Daşkov və general Qaqarinin torpaqları "Nobel qardaşları" şirkətinə, general-adyutant L.İ. Məlikovun torpaq sahələri isə "Qafqaz cəmiyyəti"nə icarəyə verilmişdi.²⁸

Beləliklə, XIX əsrin II yarısında Rusiya imperiyasında kapitalizmin inkişafı prosesi Azərbaycan neft sənayesinin vəziyyətinə bilavasitə təsir göstərdi. İltizam sisteminin ləğv edilməsindən sonra neft sənayesinə kapital axını gücləndi və Azərbaycanın neft yataqlarının istismarı intensiv xarakter aldı. Kapital qoyuluşunun mənbələri müxtəlif sahələri əhatə edirdi. Neft sənayesində fəaliyyətə başlamış sahibkarlar sırasında tacir, sənayeci, dövlət aparatının mə'murları, kəndlilər və başqa təbəqələrin